

ԳԱԻԻԹ ԵՒ ԺԱՄԱՏՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՑՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Թ. Թօրամանեանի

այոց ճարտարապետութեան մէջ, ինչպէս գեղարուեստական և շինարարական ճիւղերը դարէ ի դար նորանոր վերածնութիւններով անընդհատ կերպարանափոխուեցան, նոյնպէս ալ հայոց եկեղեցիներու յատակազծային ձևերը միշտ փոփոխութիւններու ենթարկուեցան:

Գեղարուեստական և շինարարական ճիւղերը փոփոխութեան ենթարկողը ժամանակի ոգին և պահանջներն էին որոնք երբեմն երևան կուգային աւելի գեղեցիկ և շքեղ նոր վերածնութիւններով և երբեմն ալ քաղաքական և տնտեսական ճնշող ու քայքայող ազդեցութիւններու տակ կատարեալ անկումով:

Սակայն եկեղեցական յատակազծային ոճերու պարբերական փոփոխութիւնները զրեթէ կապ չունեցան արուեստի զարգացման հետ, այնտեղ ճաշակ և վայելչութիւն ըստ ամենայնի հպատակած էր կրօնի, պաշտաման և ծիսական արարողութեանց պահանջներուն: Ճարտարապետը պարտաւոր էր եկեղեցւոյ յատակազիծը բաժանել և դասաւորել այնպէս ինչպէս որ կը պահանջէր կրօնը կամ կրօնի պաշտօնեան, կղերը:

Քրիստոնէութեան հնագոյն դարերէն սկսած մինչև մեր օրերը շատ տարօրինակ և ուշագրաւ փոփոխութիւններու ենթարկուեցան հայկական եկեղեցիներու յատակազծերը կամ անոնց ներքին բաժանումները: Երբեմն աւելցեր են յարակից մանր ու խոշոր

բաժանումներ տաճարի ընդհանուր աղօթասրահին կից, հրեմն ալ պակսեր են: Ինչու համար եղեր են այդ փոփոխութիւնները, կամ ինչ էին այդ աւելցած ու պակսած մասերուն պաշտօնները, այդ մարին ինչ որ գիտենք, մեծ մասամբ աւանդական ծանօթութիւններ են, որոնք քննութեան և ուսումնասիրութեան ենթարկելով յաճախ կը տեսնենք որ այնքան ալ համապատասխան չեն իրականութեան. ժամանակի երկար ընթացքին մէջ շատ բան խառնուեր և շփոթուեր է:

Աւելի պարզաբանելու համար, համառօտ կերպով նկարագրենք հնագոյն դարերէն մինչև վերջին ժամանակներ հայկական եկեղեցիներու յատկազօային բաժանմանց իրարմէ ունեցած առաւել կամ նուազ տարբերութիւնները:

1) Եկեղեցիներ կան որոնք երկար քառակուսի պարզ սրահներ են, առանց ունէ յարակից բաժանումներ ունենալու, բացի պատարագի խորանէն:

Եթէ շէնքը լայն է, տանիքը ծածկելու գործողութիւնը դիւրացնելու և ապահովելու համար սրահին մէջ կամարակիր սիւներ շարուած են որոնք կը վերարելին բացարձակապէս շինարարական ճիւղին և երբէք չեն կարող կապուիլ ծիսական կամ դաւանարանական օրէնքներու հետ:

Թէև եկեր է ժամանակ, երբ չորս սիւններու վրայ գմբէթաւոր եկեղեցիները սովորական դարձեր են, այն ատեն ուղիւր են խորհրդաւորութիւն տալ այդ ձևին, և մաշտոցի կանոնով սահմաններ են որ չորս սիւններու ներքև հիմնարկութեան ժամանակ թաղուին չորս աւետարանիչներու անունով օծուած չորս քարեր, ցոյց տալու համար թէ չորս աւետարանիչներն իղած են քրիստոնէական եկեղեցւոյ հաստատութեան սիւները: Այնուամենայնիւ դարձեալ ներքին չորս սիւները պարտաւորիչ չեն իղած մինչև վերջը, եթէ եկեղեցւոյ տարածութիւնը ընդարձակ չէ և տանիքը ծածկելու համար պէտք չէ զգացուած սիւններու օժանդակութեան:

2. Կարգ մը եկեղեցիներ ալ կան որոնք դարձեալ երկար քառակուսի սրահներ են նախընթաց ձևի նման, սակայն արևելեան կողմէն խորանին երկու կողմը, երբեմն նեղ ու երկար հիւսիսէն հարաւ ձգուած, երբեմն ալ հաւասարակողմ քառակուսի սենեակներ ունին, և այս սենեակները դռներով կը հաղորդակցին եկեղեցւոյ մեծ աղօթասրահին հետ:

3. Մի քանի եկեղեցիներ ալ, արևելեան կողմի սենեակներէն զատ արտաքուստ ալ երեք կողմէն—հիւսիս, հարաւ, արեւմուտք—շրջապատուած են սիւնազարդ ծածկոյթով (portique)

4. Կան եկեղեցիներ ալ, որոնք արևելեան կողմի սենեակ-

ներէն և շուրջանակի սիւնազարդ ծածկոյթներէն զատ, արեւմտեան անկիւններուն որմնակից ունին նաև քառակուսի սենեակներ որոնք դռներով կը հաղորդակցին ներքին մեծ աղօթարահին հետ:

5. Շատ մը եկեղեցիներ ալ թէև առանց արտաքին շուրջանակի սիւնազարդ ծածկոյթի են, սակայն պահուած են անոնց մէջ չորս անկիւններուն որմակից չորս հաւասարակողմ քառակուսի սենեակներ: Առ հասարակ այս սենեակները թէ նախապէս յիշուած ձևերու, և թէ յետնադոյններուն մէջ կրկնայարկ են: Զորս անկիւններու վրայ չորս սենեակ ունեցող եկեղեցիներու աղօթարահներուն համաչափութիւններն ալ այլազան են: Ոմանք երկար քառակուսի են, ոմանք հաւասարակողմ քառակուսի չորս պատերէն դուրս հանուած կիսաբոլորակ abside ներով խաչաձևի վերածուած, ոմանք ներքուստ ալ խաչաձև են՝ արտաքին ուղիղ չորս պատի մէջ ամփոփուած թէ ներքին խաչաձև և թէ անկիւններու սենեակներու: Անկիւններու սենեակները երբեմն եկեղեցիներու մէջ պարզ են, երբեմն ալ դէպի արևելք ուղղուած կիսաբոլորակ abside ներ ունին պատարագի համար:

6. Կան շատ մը եկեղեցիներ ալ որոնք ընդհանրապէս արեւմտեան պատին որմնակից, երբեմն ալ հիւսիսի կամ հարաւի կողմերուն վրայ կրկնուած եկեղեցւոյ լայնութեան կամ երկայնութեան չափով սիւնազարդ ընդարձակ սրահներ ունին, որոնց մէջ կը բացուին բուն եկեղեցւոյ մասից դռները:

Թէ ի՞նչ պաշտօն ունէին այս պարբերաբար յաւելիալ մասերը, և թէ ի՞նչ պատճառով ամեն եկեղեցիներ միօրինակ կերպով ենթարկուած չեն նոյն ձևափոխութիւններուն, ահա այս խնդիրը պիտի փորձեմ հետազօտել, յուսալով որ եթէ բոլորովին չի պարզուի, գոնէ որոշ չափով ճշմարտութեան կը մօտենանք:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ միմիայն եկեղեցիներու և աւոնց յարակից բաժանումներու վրայ ենթադրական դատողութիւններ ընել անօգուտ կը լինի, եթէ միաժամանակ չուսումնասիրուին և չի համեմատուին պատմական և աւանդական տեղեկութիւնները:

Եկեղեցական պատմութեան և կանոնադրքերու մէջ որոշ բաժանումներու ակնարկներ կան որոնց ճիշտ տեղերը յայտնի չեն մեզի ծանօթ յիշատակարաններու մէջ: Ասոր հակառակ, յիշատակարաններու մէջ բաժանումներ կան, որոնց մասին պատմական գրականութեան մէջ կամ ակնարկներ չկան և կամ եղածները շփոթ ու անհամապատասխան են իրականութեան:

Այս բաժանումներէն աւագ խորանին երկու կողմի սենեակ-

ները առ հասարակ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ աւանդատուն կամ պահարան անունը ունին մինչև ցարդ։ Անշուշտ այս անունները սխալ չեն այս երկու սենեակներուն նկատմամբ։ Սակայն որովհետև աւանդատուն և պահարան բառերու նշանակութիւնը տարբեր է, նաև ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու մէջ անոնց պաշտօնները որոշ են, հետևաբար գիտնալ պէտք է թէ հայոց մէջ ալ ճիշտ միևնոյն նպատակով ընդունուած էին, և թէ միշտ միևնոյն կոչումով մնացին։

Արևմտեան եկեղեցիներու մէջ ի հնումն խորանին երկու կողմի սենեակներէն աշակողմեանը (paratorium, oblationarium) ընծայարան, մատուցարան անունը ունէր, ուր կընդունուէին և առժամաբար կը գետեղուէին ընծաները, նուիրաբերութիւնները, նախ քան աւանդատուն (sacristie) տարուելը։ Ձախակողմեանը կը կոչուէր (diaconium) սարկաւազատուն, որտեղ կը սրբէին ու կը մաքրէին սրբազան անօթները պատարագի խորհուրդէն յետոյ և կը տանէին աւանդատուն (sacristie)։

Հստ երևոյթիւն հայոց մէջ գտնէ 11—12 դարերէն սկսած արևելակողման սենեակներու պաշտօնը տարբեր է արևմտեան քրիստոնեաներու եկեղեցիներու մէջ եղող նոյն սենեակներու պաշտօնէն։ Ըստ Ներսէս Լամբրոնացոյ, սենեակներէն մէկը յատուկ էր քահանայից զգեստաւորման աւանդատուն անունով ուր կը գտնուէր նաև պատարագի զգեստները, որուն մասին բացատրութիւններ կուտայ իր «մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին» գրքին մէջ հետեւալ կերպով։ Յորժամ կամեսցի քահանայ պատարագ մատուցանել պարտէ այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորիլ։ Հանդերձ սարկաւազօքն մտանէ յաւանդատունն ուր զգեստն է պատարագին։ (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի. Վենետիկ 1847 երես 143)։ Միւս սենեակը պահարան էր եկեղեցական հանդերձներու և սպասներու, պարզ սենեակ անունով ինչպէս կը կարգանշ նոյն գրքի մէջ դարձեալ երբ սարկաւազներու պաշտօնը կը բացատրէ—և զմաղմայն և զսկիհն և զբշոցն բերին ի սենեկէն—նոյն, մեկն. պատարագի երես 84։ Ուրիշ տեղ մը այս սենեակին սարկաւազատուն անունն ալ կուտայ որ համապատասխան է արևմտեան եկեղեցիներու diaconium-ին—եւ սարկաւազունքն զնան ի սարկաւազատունն բերին զսուրբ նուէրսն մոմեղինօք և խնկովք։ Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի. Վենետիկ 1847 երես 211։

Դոնայ բ. ժողովի (555 թ.) կանոններէն կերևայ որ աւելի հին ժամանակ եկեղեցական սրբազան անօթներու համար եկեղեցւոյ մէջ հաստատուն պահարան կամ աւանդատուն չէ եղեր, այլ ժամանակաւորապէս կը բերուին եղեր անոնք եկեղեցի պատարագի արարողութեան համար, իսկ յետոյ կը տարուէին եկեղեցւոյ գլխաւոր քահանային տունը կը պահուէին—Դոնայ բ. ժողովի (555 թ.) 14-դ կանոնը «Պաշտաւն և պատարագիք և սպասք սրբոյ եկեղեցւոյն ի գլխաւոր քահանային տան եղիցի, որպէս յառաջագոյն կարգեալ է»։ Ուրեմն այս կանոնէն կը հետեւի որ հին դարերու մէջ սեղանին երկու քովի սենեակները աւանդատան կամ պահարանի պաշտօն չունէին, անոնք աւելի ուրիշ նշապատակով շինուած էին։

Այս մասին մասամբ բացատրութիւն կը գտնենք դարձեալ թէ Դոնայ բ. ժողովի նոյն 14-դ կանոնի շարունակութեան մէջ և թէ Ս. Սահակի 15-դ կանոնի մէջ։ Այս կանոններէն կը տեսնուի որ այդ սենեակները որ 5-դ և 6-դ դարերուն մէջ սեղանին երկու կողմը և կամ մէկ կողմը քառակուսի սենեակներ են երկ-յարկանի երբեմն, պարզապէս պաշտօնականաբար քահանայից աւանդային բնակարան եղած են։ 5-դ 6-դ դարերու եկեղեցիներն են այժմ Աբարանի եկեղեցին, որուն հիւսիս արեւելեան ծայրին կայ մէկ սենեակ։ Տերէկլէր գիւղի եկեղեցին, որուն հարաւ-արեւելեան ծայրին կայ մէկ սենեակ, Նրբրուքի և Տեկորի եկեղեցիները ունին արեւելեան կողմէն երկու սենեակ կրկնայարկ—Ահա Դոնայ բ. ժողովի կանոնին շարունակութիւնը։ «Եւ ինքն գլխաւոր քահանայն զեկեղեցին մի իշխեսցէ թողուլ և զործոց տան պարպել այլ մշտնջենաւոր ի սուրբ եկեղեցւոյն կացցէ, զի պաշտօն և աղօթք տուընջեան և գիշերոյ ժամուցն և զտեսչութիւն ժողովրդոյն մի խափանեսցէ, իսկ այլ ընկերքն զամառն փոխանակաւ կացցեն ընդ նմա անպղերգաբար»։

Ս. Սահակի 15-դ կանոնը. «Զամառն գլխաւոր քահանայն հանապազորդեալ յեկեղեցւոյն կացցէ, և այլ ընկերքն շաբաթուօ տու նմա փոխանորդաւ կացցեն»։

Հ. Ն. Վ. Մելիք Թանգեանի կարծիքով քահանայից այդ ժամանակուան ամառնային բնակարանը եկեղեցւոյ բակին մէջ էր ոչ թէ նոյն սենեակներուն մէջ—(Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Երուշ 1903 երես 379) բայց ըստիս հաւանական չէ մինչև 7-դ դար, որուն մասին կարծիքս յետոյ. այժմէն կըսեմ միայն որ նոյն իսկ օրէնքի տարօրինակութենէն ալ կերևի, թէ քահանայից ամառնային բնակարան էր և ոչ ամառնային, վասնզի իրաւունք չունէին ամառն եկեղեցւոյ յարկի տակ կրակ կամ վառարան

վառելու զանազան տեսակ պղծութիւններու և ապականութիւններու տեղի չի տալու համար: Եթէ ոչ թէ՛ հարկ կար միմիայն ամառները պարտաւորիչ ընել զխաւոր քահանային կամ կտրգապահ քահանաներու փոխընդփոխ մնալ եկեղեցւոյ սենեակին մէջ և ոչ ամբողջ տարին որ միշտ պաշտօն և պատարագներ կան:

Շատ հաւանական է որ խորանին երկու քովի սենեակները մշտնջենապէս սրբազան անօթներու պահարան կամ աւանդատուն եղան 7-դ դարէն սկսեալ երբ առաջին անգամ Նզր կաթողիկոսի օրով իբրև քահանայից բնակարան շինուեցաւ եկեղեցւոյ բակին մէջը առանձին շէնք Ս. Գայիանէի վանքին մէջ ուրկէց ընդհանրացաւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ. — «Եւ ապա հայրապետն Նզր զվկայարան սրբոյ Գայիանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինեալ, քակեալ զայն ևս ընդարձակագոյն և պայծառադոյն զնա շինեաց կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան, քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին: Այս եղև սկիզբն ժամատուն շինելոյ մինչև ցայս վայր ոչ երևիւր ի հայս»: (Պատմագրութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի: Երուսաղէմ 1843 երես 56): Արդէն 7-դ դարէն սկսած խորանին երկու կողմի սենեակները իրենց յատկութիւնը սկսած են փոխել, այլևս առաջուան պէս նեղ ու երկայն և փոքր չեն, կանոնաւոր մեծութեամբ հաւասարակողմ քառակուսի են խորանին խորութեան չափով: Այս բարեփոխումը արդէն մէկ անգամէն ալ չէ եղած 7-դ դարուն. եթէ չի հաշուենք իմ մէկ ենթադրութիւնը Վահան Մամիկոնեանի Վաղարշապատի կաթողիկէի մասին, 6-դ դարու վերջին շինուած Աւանի եկեղեցին առաջին օրինակը կուտայ:

Ոմանք կը կարծեն որ Ջուարթնոց եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի քառակուսի երկյարկանի յաւելուածը աւանդատուն կամ սրբազան անօթներու պահարան էր, կամ ըստ այժմեան բարբառի մասանց խորան էր: Այս կարծիքը հաւանական է. Ջուարթնոցն ալ ունի իւր մօտ բազմաթիւ շէնքեր որոնց մէջ կային անշուշտ Նզրի շինել տուածին պէս քահանայից բնակութեան համար սենեակներ, քացի այս Ս. Սահակի և Դունայ բ. ժողովի կանոններէն յետոյ այլևս ոչ մի ակնարկ չենք գտներ յետագայ կանոնադրութիւններու մէջ՝ քահանաներու եկեղեցին մնալու սովորութեան և սրբազան անօթներու զխաւոր քահանային տունը պահուելու մասին պարտաւորիչ կանոններ: Ամենայն հաւանականութեամբ, 7-դ դարէն սկսած երբ պաշտօնակատար քահանաներու համար եկեղեցիէն դուրս առանձին բնակարան կամ ժամատուն շինուեցաւ, այնատեն խորանի երկու կողմի սենեակներու նախնական պաշտօնը

փոխուեցաւ Զուարթնոցի բացառիկ ձևէն դուրս միւս սովորական ձևերով եկեղեցիներու մէջ խորանին երկու կողմի սենեակները իսկապէս կոչուեցան թէ ոչ աւանդատան և սարկաւազատան պաշտօն կատարելու այդ պիտի երևի յետագայ քննութիւններէն: Մի քանի եկեղեցիներ ունին առանձնապէս խորանին ներքև ալ դատարկութիւններ գետնափոր, ինչպէս Մրենի եկեղեցին, Անիի Առաքելոց եկեղեցին. և Անիի կաթողիկէն (այս վերջինս կասկածելի հետքեր միայն ունի) ուր անշուշտ պահուել են եկեղեցու հարստութիւնները. միայն սրբազան անօթներու մէջէն, ինչպէս կերևի, բացառապէս սկիհի համար խորանին մէջ առանձին պահարաններ շինել սորուած են որոնց ներկայիս խորհրդանոց անունը կուտան, ինձի յայտնի չէ թէ ինչու մն ինչ էր անոնց անունը:

Որովհետև աւանդատան կամ պահարանի մասերուն վրայ դարձեալ յաճախ առիթ պիտի ունենամ անդրադառնալու, և այդ ժամանակ պիտի տեսնուի թէ բացի պահարանէ և աւանդատունէ Քուրիշ թնչ կոչումներ ունենալին հաւանական էր, ուստի ես կը դատեամ միւս ուսումնասիրութիւններու: Բայց ի միջի այլոց կուզեմ այստեղ սխալ ընդհանրացած կարծիք մը ուղղել աւանդատուններու նկատմամբ:

Կովկասահայեր առհասարակ աւանդատան սենեակներուն խորան անունը կուտան, որ բոլորովին անտեղի է: Եկեղեցիներու մէջ խորանի ծագումը եթէ փնտռենք՝ նախ կը տեսնենք որ abside-էն դատ ուրիշ տեղ չէր կարող լինել, յետոյ ալ բազմաթիւ գրական և արձանագրական վկայութիւններ ունենք խորանն այնտեղ լինելուն ուր դրուած է պատարագի սեղանը:

Եկեղեցական գրականութենէն կը տեղեկանանք թէ հայոց եկեղեցիները բացի աղօթարանէն, պէտք էր որ ունենային ուրիշ երեք բաժանումներ ևս, մկրտատուն, ապաշխարողաց կայան և ժամատուն:

Մեր օրերուն մկրտութեան աւազանը առհասարակ զետեղուած է հիւսիսային պատին վրայ տաճարին մէջ կամ նոյն կողմի աւանդատան պատին վրայ, իսկ հնազոյն եկեղեցիներու մէջ մինչև 13-14-դ դարերը մկրտութեան աւազանի և մկրտարանի հետքերը ամենին չիկան, որով ակամայ հարց կը ծագի թէ Քուրի և ինչպէս կը մկրտէին նախնիք իրենց երախտները: Գալով ապաշխարողաց գաւիթի մասին՝ գաղափար ալ չունինք թէ երբ երեք թնչպէս են վարուել նախնիք այդ օրէնքի գործադրութեան համար: Նախ ձեռնարկենք ապաշխարութեան գաւիթներու մասին հղած օրէնքներու քննութեան և համեմատութեան, որուն հետ միաժամանակ յառաջ կերթայ նաև մկրտարաններու քննութիւնը:

Ի հարկէ իմ նպատակս չէ պարզել թէ հին ժամանակ թնչ-պէս մարդիկ կապաշխարէին կամ մկրտութեան համար թնչ արարողութիւններ կը կատարուէր որ զուտ կրօնական է և ոչ մի կապ չունին հին յիշատակարաններու հետազօտութեան հետ, այլ քննելով բաղդատելով օրէնքները իւրաքանչիւր դարաշրջաններու մէջ երեցող եկեղեցիներու յատկաձևերուն հետ որոշել անոնց յատկութիւնները և պարզել յատկաձևերու մէջ եղած ստորաբաժանումներու պաշտօնները, որով կը պարզուի նաև իւրաքանչիւր դարաշրջանի եկեղեցիներու իսկական յատկութիւնները, այս կերպով մենք շուտով կը ճանչնանք ու է հին յիշատակարանի մը որ դարուն պատկանելը դատելով իր ստորաբաժանումներէն:

Նախնական քրիստոնէական եկեղեցին հին օրինաց անմիջական ազդեցութեան տակ իւրացուց երբայական տաճարի հեթանոսաց գաւիթը ապաշխարութեան գաւիթ անունով, և զայն յատկացուց տակաւին չի մկրտութեանը և կամ զանազան մեղքերով եկեղեցական պաշտամունքէ ու խորհուրդէ զրկութենէն որոնք նոյն բաժնին մէջ որոշ ժամանակ ապաշխարելէ և խորհուրդներու հաղորդակից լինելու արժանաւորութիւն ձեռք բերելէ յետոյ իրաւունք կատանային հաւատացելոց սրահը մտնելու. բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ այդ բաժինը եկեղեցւոյ արևմտեան պատին որմակից էր porche կամ nartex անունով:

Նախնական եկեղեցին ապաշխարողները չորս դասակարգի բաժնեց և իւրաքանչիւրին պատշաճ կայան որոշեց եկեղեցւոյ բուն շէնքէն ներս կամ դուրս: Այս կայանները հետեւեալ կարգաւ արձանագրուած են ընդհանուր քրիստոնէից կանոնադրութեանց մէջ:

1. Ողբացողներ. որոնք իրաւունք չունէին եկեղեցւոյ արտաքին դռնէն ներս մտնելու: Բոլորովին դուրսը մնալով, քուրձ հագած, գլուխնին մոխիր ցանած անդադար պիտի ողբային և եկեղեցի մտնող հաւատացեալներէն իրենց համար աղօթք պիտի խնդրէին:

2 Ունկնդիրներ. ասոնք ալ երկու կարգի կը բաժնուէին, արտաքին և ներքին ունկնդիրներ, որոնք արտաքին դռան ներսի և դրսի կողմերուն անմիջապէս մօտ կանգնելով, առանց աղօթելու միայն ժամերգութիւն լսելու իրաւունք ունէին:

3. Աղօթականներ. Ասոնց համար տեղ սահմանուած էր երախաներու (չի մկրտածներու) մօտ, ուր երեսի վրայ ինկած անդադար աղօթելու պարտաւոր էին: Սակայն «Մի ոք յերախայեց»ը երգուած ժամանակ երախայներու հետ միասին պէտք էր որ գաւիթ երթային:

4. Թեքիլ յանցանքներու համար ապաւիտարողներ. Ասոնք թէև իրաւունք ունէին հաւատացելոց հետ խառն կանգնելու, սակայն դարձեալ զրկուած էին հաղորդութեան խորհուրդին մասնակցելէ և Վի ոք յերախայիցս-ի ժամանակ պարտաւոր էին դուրս գաւիթը ելլել:

Այս կանոնները քրիստոնէական նախնական դարերուն մէջ բոլոր եկեղեցիները նոյնութեամբ ընդունեցին թէ ոչ, որոշակի յայտնի չէ, ընդդիմութիւններ, վէճեր յիշատակուած կան պատմութեան մէջ, սակայն Նիկիոյ առաջին տիեզերական ժողովով ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցիներու համար պարտադիր օրէնք հռչակուեցան: «Կանոնք Ս. Տիեզերական ժողովոյ. Յօդուած Թ. Ժա. Ժբ. Ժգ»:

Հայերն ալ պաշտօնապէս մասնակցեր էին Ա. Տիեզերական ժողովին, և Արիստակէս հայրապետը Հայաստան բերեր էր ժողովի մշակած կանոնական քսան յօդուածները, որ ըստ Պորենացւոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ նոյնութեամբ ընդունելէն յետոյ շուտ ինչ գլուխս յինքին է ի կանոնս ժողովոյն յաւելու վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին: (Մովսէսի Պորենացւոյ պատմ. հայոց գիրք Բ. Գլ. Դ.):

Արդեօք իսկապէս Լուսաւորչի կատարածը յաւելում էր թէ սրբազրութիւն, այդ մասին կարծիք յայտնել կը թողում իր մասնագէտներուն: Միայն ապացոյցներ չեն պակսիր որ Լուսաւորիչ յաճախ շնորուած է ընդհանուր քրիստոնեաներու համար սահմանուած պարտադիր կանոններէն և անկախ ուղղութիւն տուած է իր եկեղեցական վարչութեան:

Այս կարծիքը հաստատութիւն կը գտնէ նախ ապաշխարութեան գաւթներու տեսակէտով, որովհետեւ երբ քննենք հայոց ամենահին եկեղեցիները և համեմատենք ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու հնագոյն եկեղեցիներու հետ, կը տեսնենք որ ապաշխարութեան համար սահմանուած գաւթներ բնաւ չունին, որպիսին էր յունական կամ լատինական եկեղեցիներու մէջ porch կամ narthex. Ուստի համարձակ կարելի է ըսել որ Լուսաւորչական եկեղեցին եթէ ընդունեց ապաշխարութեան օրէնքը բայց բոլորովին տարբեր կանոններով գործադրութեան կերպին մէջ. Լուսաւորիչ, Նիկիոյ Առաջին Տիեզերական ժողովէն քսան տարի առաջ արդէն կազմակերպեր էր հայոց եկեղեցին. անշուշտ եթէ իր աշակերտած եկեղեցիներու մէջ ընդունուած էր այդ սովորութիւնը, ինքն ալ անոնցմէ առնելով կերպով մը պատշաճեցուցած էր իր եկեղեցիին մէջ. մանաւանդ որ արդէն Լուսաւորիչի կանոնները Տիեզերական ժողովի կանոններուն հետ բաղդատու-

թիւնը ցոյց կուտայ թէ Լուսաւորչի կանոնները աւելի մեղմ էին. և բոլորովին չիկան ողբացողներ ըսուած դասը:

Հայոց կանոններուն մէջ կերէին բացի երախաներէն, բոլորովին եկեղեցիէն մերժուածներ և արտաքին ու ներքին ունկընդիւրներ: Շատ պարզ է որ եկեղեցիէն մերժուողներ եկեղեցի թնաւ չէին գար, խնդիրը կը մնայ գիտնալ թէ երախաներ, և արտաքին ու ներքին ունկընդիւրներ որտեղ կը կանգնէին «Մի ոք երախա»-ի ժամանակ քանի որ առանց բացառութեան հայոց ինքն եկեղեցիներուն արևմտեան կողմին վրայ առանձին բաժին— գաւիթ բացարձակապէս դոյութիւն չունի:

Այս հարցին տմենահաւանական պատասխանը կը գտնենք ուշադիր քննելով հայոց ամենահին եկեղեցիները քննելով, որոնք մեզ հասած են քրիստոնէութեան սկիզբէն մինչև 5-դ դարերուն մէջ կանգնուած:

Հայոց եկեղեցիներու ամենահին ձևերն են Տեկորի, Երբրուքի, Պաշ—Ապարանի, Օձունի, Աշտարակի և այլ հման եկեղեցիները, որոնք խորանին կից երկու սենեակներէն զատ արտաքուստ ալ շրջապատուած են սինազարդ ծածկոյթներով (portique): Աշտարակի եկեղեցին թէև այժմ չունի արտաքին սինազարդ շուրջանակի ծածկոյթ, սակայն քննութեան կարօտ է:

Անշուշտ առանց պատճառի չէին ընդունուած արտաքին շուրջանակի սինազարդ ծածկոյթները (portique) հայոց նախնական եկեղեցիներուն մէջ, այլապէս անբացատրելի կը մնայ անոնց համար զոհուած արտաքոյ կարգի շինութեան ծախքը:

Արդ, քանի որ եկեղեցական հնագոյն օրէնքները կը հաստատեն թէ ապաշխարութեան օրէնքը ընդունուած էր հայոց մէջ, նաև կը տեսնենք ալ որ ապաշխարութեան գաւիթի նմանող ունէ բաժանում ալ չերևիր հնագոյն եկեղեցիներու վրայ բացի portique ներէն, հետևաբար կը մնայ կարծել որ ամենայն հաւանականութեամբ portique ները ապաշխարողաց կայանի կոչումը ունէին: Մանաւանդ դժներու շատութիւնն ալ ենթադրել կուտայ որ յատկապէս եկեղեցւոյ պաշտաման ունկընդիւրները արտաքին ունկընդիւրներուն դիւրաւ լսելի ընել տալու համար էր: Որովհետև այս դարաշրջաններու եկեղեցիները առհասարակ արևմտեան դռնէն զատ հիւսիս կամ հարաւային կողմերուն վրայ զոյգ դռներ ունին հակառակ անոնցմէ ոմանց ալ շատ փոքրութեան: Տիրէքլէր դիւղի հնագոյն եկեղեցին հարաւային կողմին վրայ 22, 50 մէթր երկայնութեան մէջ երկու դուռ ունի արևմտեան դռնէն զատ:

Վերոյիշեալ առաջին շրջանի հայկական եկեղեցիներու յատկազգային ձևէն յետոյ 5-դ դարն վերջին նոր ձև մը երևան

եկած է Հայաստանի մէջ Վահան Մամիկոնեանի -Վաղարշապատի մէջ շինած կաթողիկէով (Այս ձևի մասին մանրամասն տեսութիւնս կարելի է տեսնել իմ մէկ աշխատութեանս մէջ «Էջմիածնի Տաճարը» անունով Աղգազը, Հանդէս գիրք XX). Ասոր ընդօրինակութիւնն է Աւանի մէջ Ծ-դ դարու վերջին կանգնուած եկեղեցին որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս քառակուսի չափաւոր մեծութեամբ սենեակներ կան եկեղեցիէն անջատ և դռներով մի-տայն հաղորդակցող թէ ներսի և թէ դրսի հետ, Աւանի եկեղեցին արտաքին portique չէ ունեցեր, սակայն էջմիածնի կաթողիկէի մասին տարակուսելի է, portique ի գոյութեան հաւանական նշաններ կան վրան:

Ծ-դ դարու վերջին ծագում առնող յատակադճային այս նոր ձևը շարունակուած է մինչև 7-դ դարու վերջը. թէև մինչև վերջն ալ շարունակուած է սակայն 11-դ դարէն սկսեալ սենեակներուն մէջ որոշ փոփոխութիւններ եղած են թէ համաչափութեամբ և թէ յարամառնւնքներով: Մինչդեռ մինչև 7-դ էն վերջը եղած չորս անկիւնի սենեակները բոլորովին պարզ հաւասարակողմ քառակուսի ձև ունին: Բայց ինչպէս կերևի 7-դ դարուն արևմտեան կողմի սենեակները սկսեր էին իրենց կարևորութիւնը կորսնցնել որովհետև նոյն դարուն սկսեր են շինուիլ ուրիշ եկեղեցիներ ալ թէև ընդհանուր ձևով նման հիններուն, սակայն առանց արևմտեան սենեակներու: Հսկիւթի մէջ վանքի եկեղեցին որ 7-դ դարու գործ է, չորս անկիւնը չորս սենեակներ ունի, նոյնպէս Բագրամի կաթողիկէն երբեմն ունեցեր է, թէև այժմ ձևափոխուած: Իսկ Գայիանէի և այլ ուրիշ ժամանակակից եկեղեցիներ արևմտեան սենեակներ չունին: 7-դ դարէն առաջ պահանջը անհրաժեշտ լինելուն ապացոյց է որ (հաւանականաբար Ծ-դ դարուն) Երեւուքի տաճարին հնագոյն ձևին վրայ արևմտեան կողմէն աւելցուցեր են երկու սենեակներ:

Յետագայ դարերուն մէջ այս չորս սենեակները պարզապէս մատուռներ են խորաններով և սեղաններով զարդարուած, իսկ հիները որոնք ոչ խորան ունին և ոչ սեղան, բոլորովին անհասկանալի է անոնց պաշտօնը, գրական աղբիւրներէ ոչինչ ակնարկ չունինք, կը մնայ դարձեալ եկեղեցական կանոններու հետ համեմատելով որոշ եզրակացութեան հասնիլ:

Բրիտտնէութեան նախնական դարերուն մէջ երբեմն սովորութիւն եղաւ մկրտութեան աւազանը զետեղել նոյնիսկ ապաշխարողաց կայան նախաբակին մէջ (porche կամ narthex): Պահմը ենթադրենք որ այդ սովորութեան իբրև հետևողութիւն մը կրտարանի պաշտօն կատարէին այդ արևմտեան կողմի սենեակ-

ները Սաղայն քանի մը պատճառներով այս ալ հաւանական չեմ գտներ։ Նախ որ, երկու սենեակներն ալ միաժամանակ մկրտարան չէին կարող լինել։ Գոնէ մէկը պէտք էր որ ուրիշ պաշտօն ունենար։ Երկրորդ այս ձևի եկեղեցիներուն ընդհանրացած շէր-Ջանին մէջ (մինչև 7-դ դարու կէսը) հայոց եկեղեցւոյ պետերու և ժողովներու կողմանէ մշակուած կանոններ կան որոնք ըստ բաւականի կորոշեն հայոց մկրտարաններու տեղը և դիրքը։

Լուսաւորչէն մինչև Ս. Սահակ Մկրտարանի տեղին և դիրքին մասին որոշ տեղեկութիւն չիկայ։ Ս. Սահակի կանոնով կերևայ որ եկեղեցիէն դուրս առանձին շէնքի մէջ լւր Գորեպիսկոպոսնեբուն ուղղուած կանոններուն Բ. Յոգուածին մէջ հետեւեալ կերպով կաւանդէ Ս. Սահակ, — «Եւ զտաճարս աղօթիցն յորս սուրբ և Աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոյ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ և կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ և արեան ապքեցեցչին մերոյ տեառն ըստ արժանի բաւականութեանն զարգարուն պահեսցին անխափան լուցմամբք և խնկարկութեամբ, և պարսպեալ քաղաքամովք և մերձ ինա մկրտատունս շինեսցին. և անդ որպէս և սովորութիւն իսկ է և յայլսն ինմին կանգնեսցի աւազան մկրտութեան...» (Սոփերք հայկականք. հատ. Բ. երես 81)։

Պետք է ի նկատի ունենալ նաև որ Ս. Սահակի օրով հայոց եկեղեցիները բոլորովին նախնական ձևի մէջ էին, ոչ կիսաբոլորակ խորան կարող էր գտնուիլ անոնց մէջ և ոչ ալ անկիւններուն վրայ մկրտատան յարմար սենեակներ, մանաւանդ արևմտեան կողմի սենեակներ բոլորովին գոյութիւն չունէին ինչպէս մենք կը տեսնենք այսօր ալ Պաշ-Ապարանի, Աշտարակի, Տիկորի եկեղեցիներու վրայ. հետևաբար չէ կարելի մտածել իսկ որ մինչև 6-դ դարու սկիզբը բացի առանձին մկրտատունէ ուրիշ տեղ երեխաներ մկրտած լինին։

Դունայ բ. ժողովը (555) և Ե. ժողովը (719) ունեն առանձին յօդուածներ, որոնց բովանդակութենէն կը տեսնուի որ եթէ հետզհետէ եկեղեցիներու մէջ մկրտութիւն կատարելը թոյլատրելի կը դառնար, այնուամենայնիւ եկեղեցիէն դուրս ուռանձին մկրտատան գոյութիւնն ալ պարտաւորիչ էր։

Ահաւասիկ Դունայ ժողովներու կանոնները։

Դունայ բ. ժողովի (555) 15-դ կանոնը։ «Մկրտութիւնս ոք ծուլութեամբ մի իշխեսցէ առնել, այլ երկիւղիւ և զգուշաւորութեամբ, բուռուարաւք և ճրագովք և առաքատեալ վարագորաւք, Երպէս վայել է լուսաւորութեամբ սրբոյ աւազանին և աւազանն կանգնեսցի յեկեղեցւոյն կամ ի տան պաշտամանն, թէ քարեղէն իցէ թէ գինչ և իցէ, երկիւղածութեամբ արժանի և բաւա-

կանութեամբ գործոյն լուսաւորութեան, լայնութեամբ և խորութեամբ, զի բաւականաբար ծածկեցէ ջուրն զհասակ մանկանցն որք մկրտեցինն... (Հայոց եկեղեցական իրաւունքը գիրք Ա. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան: Երես 379)

Դունայ ե. Ժողովի (719) 13-դ կանոնը.—«Ոչ է պարտ դաւազանն յայլ իմէքէ նիւթոյ պատրաստել, և կամ ուրանաւր և կամեցի, այլ աւագան քարեղէն հաստատել ի նմին իսկ յեկեղեցւոյն և կամ յանդէն մերձ յեկեղեցին ի մկրտատունն».—(Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա. Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան Երես 414)

Ինծի կը թուի թէ Դունայ ժողովներով եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագան զնելու մասնաւոր արտօնութիւնները ակամայ տրուած են օրէնքին անսաստող դասակարգի մը յարուցած դժուարութեանց պատճառաւ, այս դասակարգը կը լինէին անշուշտ քաղկեդոնականութեան հակուած կաթողիկոսներ և կամ անոնց հետևողներ որոնք պակաս չէին Թ-դ դարէն սկսած: Սակայն եթէ այս շեղող դասակարգը պարբերաբար ուժեղացած է, այնու ա-մենայնիւ բոլորովին չեն կարողացած հին կարգերը խախտել և առանձին մկրտատուն ունենալու սովորութիւնը տևած է մինչև 13—14-դ դարերը: Զուարթնոց եկեղեցիէն զատ տակաւին չէ տեսնուած մի հնագոյն եկեղեցի, որուն մէջ մկրտութեան աւագանի գոյութիւնը հաստատուի այսօր, իսկ եթէ Զուարթնոցի քաղաքի ձեւը և Եփեսոսի օտարօտի հակումները ի նկատի առնենք այն ատեն դիւրաւ կը համոզուինք որ այնտեղ գոյութիւն ունեցող մկրտութեան աւագանը հայկական եկեղեցիներու յատուկ սովորութիւն չէր. և Զուարթնոցի միակ օրինակը, եկեղեցիներու մէջ մկրտութեան աւագան շինելու մասին, ընդհանուր սովորութեան արդիւնք չէնք կարող համարիլ:

Ամեն անգամ, հին եկեղեցիներ քննած ժամանակս, բնաւ չեմ մոռացած եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագաններու հետքեր փնտռել. սակայն մինչև այսօր ամենաուշ 14-դ դարուն կանգնուած եկեղեցիներուն մէջ անգամ չեմ յաջողած գտնել՝ եթէ կենային անպատճառ գտնէ մէկ քանի հատկը պահուէին ինչպէս պահուեր է Զուարթնոցի աւագանը: Որովհետև կանոնադիր ժողովներ, եթէ կամայ թէ ակամայ թոյլատրեր են եկեղեցւոյ մէջ աւագան կանգնել, միևնոյն ժամանակ պարտադիր են ըրած անպատճառ քարեղէն շինել և հաստատուն շինել, այն ալ ոչ այնչափ փոքր, որպէս զի բաւականութիւն տայ մեծահասակ մկրտողին մարմնոյն մեծ մասը ջրով ծածկելու: Գուցէ Վասպուրականի, Տարօնի և Փոքր Ասիոյ հայկական հին եկեղեցիները ունենան նմոյշներ, սակայն

Այրարատ, Շիրակ, Վանանդ, Սիւնիք, և այլն շրջաններ երբեք չեն տուած դեռ ունէ օրինակ եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան աւագան ունենալու:

Շատ հետաքրքրական կը լինէր Անիի մէջ բազմաթիւ ընդորակ կամ բազմակուսի մատուռներու մէկ քանիին աւերակներ պեղել և քննել թէ արդեօք անոնցմէ ոմանք մկրտարաններ չեն:

Պ. Յ. Օրբէլի իւր 1910 թ. հրատարակած Путеводитель по городу Ани գրքոյկին մէջ, Անիի կաթողիկէին հարաւ արևելեան կողմը փլած ութանկիւնի մատուռը հաստատապէս մկրտարան անուաներ է: արդեօք թիչ հիման վրայ ենթադրեր է հեղինակը, լաւ կը լինէր որ բացատրէր: Ծիշոյ է որ, եթէ առանձին մկրտատան սովորութիւնը պահուած էր 10—11-դ դարերուն, պէտք էր որ Անիի կաթողիկէն ալ ունենար իր մկրտատունը, սակայն հաստատուն փաստ է հարկաւոր այդ փլատակը մկրտատուն համարելու: Վարդան Բարձրաբերդցին Անիի կաթողիկէին մօտ կը յիշատակէ Ս. Հովսիսիմէի մը վկայարանին շինութիւնը Սարգիս կաթողիկոսի օրով 10-դ դարու վերջին: Կարող է պատահիլ որ այդ վկայարանը եղած լինի Յ. Օրբէլիի մկրտարան կարծածը Շիսի սուրբ կաթոն յաջորդէ տէր Պաշիկ ամս ինն և տասն և զմա փոխէ տէր Սարգիս ամս քսան և չորս: Սա շինեաց վկայարան սրբոց Հովսիսիմեանց առ ընթեր կաթողիկէին Անւոյ և փոխեաց անդ զնշարհս նոցա բերեալ մեծաւ հանդէսիւ և կարգեաց զօրն տօն մեծս: (Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցւոյ պատմութիւն տիեզերական. Մոսկվա 1861 երես 123:)

Անիի կաթողիկէին շուրջը այդ փլատակը միակը չէ, բացի արևելեան կողմէն ուր մէկէ աւելի մատուռներ կան հոգեհանգստեան պատարագի համար շինուած առնթերակից դամբարաններու համար, հարաւային կողմին վրայ կերևին դարձեալ ուրիշ հին շինութեանց մնացորդներ ալ: Յամենայն դէպս ըստիս կանխակալ կածիք է պ. Օրբէլիի յայտնածը նոյն փլատակին մկրտատուն լինելուն մասին:

Պ. Ս. Մուրայաշեանց և պ. Պ. Հայկազունի կը հաւաստեն թէ, Կարսի Առաքելոց եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ ռուսները քանդեցին մատուռի մը մնացորդ որուն յատակին վրայ շինուած էր սրբատաշ քարերով խաչաձև աւագանի նմանող խորութիւն մը գետնին մէջ. եթէ սա ստոյգ է, այն ատեն կ'աւելած չի մնար որ 10-դ դարուն առանձին մկրտատան սովորութիւնը կը շարունակուէր և այդ քանդուածը 10-դ դարէն մեզ հասած հայոց մկրտատան մէկ նմոյշն էր որ անհետ կորաւ առանց ներկայ ուսումնասիրութեան օգուտ մը տալու:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է որ մինչև այսօր ալ եկեղեցւոյ բուն սրահին մէջ մկրտութիւն կատարել օրէնք չէ, եթէ բացառաբար եկեղեցին բաւարար մեծութեամբ աւանդատուն ունի, ուր հնարաւոր է մկրտութեան աւազան զետեղել: Այժմ ալ միշտ հիւսիս արեւելեան աւանդատան մէջ կը մկրտին երեխաները: Իհարկէ սա ևս առանց պատճառի չէ:

Կը կարծեմ որ Դուռայ ժողովներուն եկեղեցւոյ մէջ մկրտութիւն կատարելու թոյլտուութիւնը դարձեալ չի վերաբերիր եկեղեցւոյ բուն սրահին, այլ աւանդատուններէն մէկուն, որնոր թէև եկեղեցւոյ անմիջական մասն է, այնուամենայնիւ կարող է անջատ համարուել, և հաւանականօրէն այդ սովորութիւնն է որ կը շարունակէ մինչև այսօր: Այս ենթադրութիւնը աւելի համոզիչ կը դառնայ երբ աչքի առջև ունենանք 6-դ և 7-դ դարերու շատ մը եկեղեցիներ որոնց արեւելեան կողմի սենեակները կամ աւանդատունները թէ ընդարձակ են և թէ դրսէն հաղորդակցող դուռ ունին բացի տաճարին հետ հաղորդակցող դռնէն: Օտարադրելիք է ծագած հայոց մէջ եկեղեցական հնագոյն կանոն մը կայ որ շատ համապատասխան կուզայ այս յատկութեամբ աւանդատուններու: Այս կանոնը Երուսաղէմի Մակար արքեպիսկոպոսի կանոնն է որ Վրթանէս հայրապետի ձեռքով Հայաստան ընդունեցաւ: Այս կանոնին ր. յօդուածը կը տրամադրէ որ.—

«Զի եթէ ոչ էր մերձ եկեղեցի շինեալ ի փառս Աստուծոյ ի մուտս ժողովրդոց, առանց մեղադրելոյ արգեօք էր և եթէ եկեղեցին ունիմք պարտ է և մկրտատունս առնել և աւազան յորում մկրտէ որ զայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան»:

Ը. յօդուածին մէջ աւելի մանրամասնած է բացատրութիւնը մկրտարանի տեղի և դիրքի մասին—«Սեղանն քաւութիւն ընդ վարազուրանս յորում հոգին սուրբ իջանէ և աւազանն յետոյ առնմին տամք և պատուով, հաստատեալ յաջմէ և ժառանգաւորքն իւրաքանչիւր աստիճանաւ պաշտեսցեն»... (Դիրք թղթոց. Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի կանոնական թուղթ ի հայս, Թիֆլիզ 1901 երես 407.)

Այս յօդուածներով ոչ միայն կը շեշտուի մկրտատան անջատ լինելու անհրաժեշտութիւնը, այլ տեղն ալ կորոշուի որ սեղանին աջ կողմը պէտք է լինի առանձին բաժանումով:

Նւ որովհետև նորածին երախան ալ իբրև հեթանոս ու անմաքուր կը համարուէր դեռ չի մկրտուած, ուստի և նախ քան տաճարը մտցնելը՝ աւանդատան կողմնակի դռնէն ներս կը մտցնէին, և երբ մկրտութիւնը աւարտէր այն ատեն քահանան ի-

րաւունք ունէր աւանդատան տաճարին հետ հաղորդակցող դռնէն մտցնել և հաղորդութեան խորհուրդ մատակարարել նորածինին ռեզանի առջև:

Իմ ծննդավայրիս Շ. Գարահիսարի եկեղեցին արեւելեան կողմէն ունի երկու մատուռներ հիւսիսային և հարաւային պատերուն կից. մկրտութեան աւազանը կը գտնուի հիւսիսային կողմի մատուռին մէջ. զրաւէն առանձին դռու ունի, ուրկէ կը մտցնեն մկրտուելիք նորածինը: Ասոր պատճառը հարցուցի եւ պատահեալութեանս օրերուն քաղաքին կրօնազէտ համարուած Տէր-Գրիգոր քահանային, պատասխանեց որ նորածինը աներևութապէս վզին փաթաթուած ունի աղամական մեղաց դատավճիռը որով արժանի չէ Պ. տաճար մտնելու՝ ուստի նախ պէտք է սրբել երեխան աղամական մեղքի դատակնիքէն և յետոյ տաճար մտցնել:

Թէև Մակար եպիսկոպոսի կամ Արիստակէս հայրապետի օրով հայոց եկեղեցու մէջ արեւելեան սենեակներ չիկան մկրտարան լինելու յարմարութիւններով, սակայն կարող է յետագայ դարերուն մէջ Մակար եպիսկոպոսի օրէնքի ոյժ ստացած լինի և կերպով մը օգտուել փորձէին փոխանակ առանձին անջատ մկրտատան, սեղանի կամ խորանի աջակողմեան աւանդատունէն: Արեւելեան կողմի սենեակներու վրայ արտաքին դուռ ունեցող եկեղեցիներէ այժմ ինծի յայտնի են Էջմիածնի տաճարը (այժմ փակուած) Հոփսիմէի վանքի եկեղեցին (այժմ փակուած բայց սեղր. յայցնի) Բագարանի Ս. Թեղորոս եկեղեցին. Աւանի եկեղեցին (հետագոսելի օրով ձեռն արեւմտեան սենեակները ունին արտաքին դուռեր):

Ուրեմն քանի որ այս օրինակներով կը հաստատուի մկրտարաններու որոշ տեղը, հետևաբար 5-դ դարէն մինչև 7-դ դարու կէսը կանգնուած եկեղեցիներուն արևմտեան կողմի քառակուսի սենեակներէն ոչ մէկը մկրտատուն չէր կարող լինել, պէտք է ուրիշ պաշտօն կամ կոչում փնտռել անոնց: Ըստիս ոչ մէկ պաշտօն չենք կարող յատկացնել անոնց բացի ապաշխարողաց կայանէ:

Բայց քանի որ նախնական եկեղեցիներու մէջ հաւանական համարեցինք թէ ապաշխարողաց կայանը արտաքին սրւնաղարդ ծածկոյթի տակն էր, ուրեմն ի՞նչ հարկ պիտի ստիպէր այդ ձևը թողուլ և սենեակներ շինել: Ասոր ալ պատճառը կարելի է քանի մը կերպով բացատրել. նախ՝ ամենայն հաւանականութեամբ portique ունեցող հնագոյն եկեղեցիները կամ մեհնաններ էին և կամ մեհնական ազդեցութեան տակ կանգնուած եկեղեցիներ որոնց դոյուլիւնէն օգտուելը են իսկական ապաշխարողաց կայանի նկատմամբ:—Այս մասին երկար բացատրութիւն տեսնել իմ Տեղորի տաճարը ուսումնասիրութեանս մէջ. Թիֆլիս 1911.—երկրորդ

ցուրտ ձմեռը սաստիկ երկրի մը մէջ անկարելի էր բացօդեայ կանգնել ապաշխարողներու համար ձմեռն օրերուն, ուստի հարկ էր ձմեռուան օրերուն համար յարմար տեղ ունենալ Այս ենթադրութեան ուղղակի հետեանք կը համարեմ Երբերուքի եկեղեցին portique ներու հետ միասին արևմտեան սենեակներ ալ ունենալը։ Ուստի փորձով երբ տեսուեցաւ թէ արևմտեան երկու սենեակները ըստ ամենայնի բաւականութիւն կուտային ապաշխարողներու քանակութեան, հետզհետէ աւելորդ համարուեցաւ արտաքին ծածկոյթը և 7-դ դարուն միանգամայն վերջ դրին portique շինելու սովորութեան։ Բաւականանալով միայն արևմտեան սենեակներով։

Որպէսզի իրաւունքներէ զրկուած ապաշխարողը կարենայ առանց տաճարին դռնէն ներս մտնելու ուղղակի ապաշխարողաց կայանը մտնէ, այդ պատճառով ալ անշուշտ դուռ ունին արևմտեան սենեակները ներսի հետ հաղորդակցող։ Թէև մեծ մասամբ այժմ փակուած, ինչպէս էջմիածին, Հոփսիմէ, Եւ այլն և այլն։

Բացառաբար Երբերուքի եկեղեցիին արևմտեան սենեակները արտաքին դուռ չունին։ Սակայն այդ ալ դեռ լուրջ քննութեան կարօտ է, գուցէ կար ի հնումն։ Դժբաղդաբար դեռ չեն վերջացած իմ Երբերուքի վրայ կատարած հետազոտութիւններս։

Անշուշտ միևնույն աւանդութեան շարունակութիւնն է որ մինչև այսօր կը գտնենք բազմաթիւ նորագոյն եկեղեցիներ, որոնց մէջ թէև արևմտեան սենեակներ չիկան, սակայն այդ սենեակներու տեղը առանձին plate—forme ով դատուած են և վանդակորմով ծածկուած։ Եւ յաճախ փոքր Ասիոյ մէջ Պիմամազ սեփիսանունը կուտան անոր որ շատ մօտ է ապաշխարողաց կայանի նշանակութեան։

Վերև յայտնեցի որ 7-դ դարուն արևմտեան կողմի սենեակներու սովորութիւնն ալ իր կարևորութիւնը սկսած էր կորսնցնել, որովհետև նոյն դարուն կան շինուած շարք մը եկեղեցիներ որոնք արևմտեան սենեակներ չունին այլևս։ Այս պարագան կը բացատրուի անով որ 7-դ դարուն մէջ ապաշխարութեան համար պարտադիր օրէնքներն ալ թուլացած էին և տեղի կամ կայանի խտրութիւն չիկար ժողովրդի համար։ Այո մասին գեղիցիկ փաստ կուտայ մեզի Ներսէս Լամբրոնացին իր պատարագի մեկնութեան գրքին մէջ. և կը բացատրէ թէ ինչու «մի ոք յերախայեց»-ի ժամանակ սովորութիւնը խօսքով կը պահենք և սուրբ տաճարին անարժանները դուրս չենք հաներ, և թէ ճիշտ ժամանակէն սկսուած էր այս սովորութիւնը թուականալ։

Դեռ Բարսեղ Կեօարացոյ և Գրիգոր Աստուածաբանի օրով

իսկ կըսէ թուլցած էր այդ սովորութիւնը, որովհետեւ ապաշխարութեան կոչուածները ճշելով, բռնի եկեղեցիէն դուրս հանելով վիրաւորանք կը պատճառէին անոնց, որուն հետեանցով ժողովուրդը պաշտամունքէ ու եկեղեցիէ մտած այլեւ եկեղեցի չէին գարուստի շատ հին ժամանակ ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր ալ ժողովուրդը եկեղեցիէն չի ստուցնելու համար սկսերէին թոյլ վարձ ուիլ օրէնքի գործադրութեան մէջ:

(Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսոնի Եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին. Վննետիկ 1847 երես 328):

Հայոց ազգային եկեղեցական կանոններն արդէն ապաշխարութեան մասին այնքան խիստ չեն ինչպէս ուրիշ ազգերունը, ինչպէս արաբ աւելի շուտ կորսնցուցեր են իրենց նշանակութիւնը Հայաստանի մէջ: Ինչպէս կերէի, նոյն իսկ 7-դ դարուն ըստըստին վերջ գտեր է հայոց եկեղեցւոյն մէջ առանձնացած ապաշխարել տալու սովորութիւնը, որով նաև վերջացեր է արեւմտեան սենեակներ շինելու սովորութիւնը:

Այժմ կը մնայ գիտնալ թէ, քանի որ ապաշխարութեան օրէնքի գործադրութիւն չիկար որպէսզի հարկ լինէր ապաշխարողաց կայան կամ գաւիթ շինելու, ուրեմն, ինչպէս համար շինուած են այն բաղձաթիւ նախասրահները եկեղեցիներու առ հասարակ արեւմտեան կողմին որմակից և երբեմն ալ կրկնուած հիւսիսի կամ հարաւի կողմերուն վրայ:

Այդ նախասրահները մեզ յայտնի են ժամատուն և գաւիթ անուններով, սակայն ոչինչ չի գիտենք հաստատապէս անոնց իսկական կոչման մասին: Նաև որոշ չէ թէ ի հնումն ալ այս երկու տեսակի անունները միեւնոյն նշանակութեամբ կը գործածուէին:

Առաջուց տեսանք որ ամենահին եկեղեցիներու շուրջը սինաղաղ ծածկոյթներ և արեւմտեան կողմերուն վրայ սենեակներ կան, որոնք ենթադրաբար ապաշխարողաց կայանի կոչումը վերագրեցի՝ ամենահաւանականը համարելով:

Ժամատուն բառին մասին ալ տեսանք որ 7-դ դարուն պաշտօնակատար քահանայներու բնակարան կը նշանակէր, եկեղեցիէն դուրս անշատ շինուած: Անտարակոյս 7-դ դարու ժամատուները ունէին իրենց մէջ կանոնաւոր սենեակներ, քահանայի, ժամկոչի և այլ եկեղեցական գիշերապահ պաշտօնէից համար, ինչպէս մինչև այժմ ալ կան արեւմտեան եկեղեցիներու մէջ. (presbytery). Փոքր ասիական հայաբնակ դաւառներու մէջ տակաւին չը շարունակուի այս շինութեան սովորութիւնը, և ժամա-

տուն, խուց, մասնատուն, մատաղատուն և այլն անուններ կը տրուին անոր:

Այն ժամատուները որոնցմով պիտի զբաղիմ այստեղ, որոնք երբեմն ալ որ գաւիթ անունը ունեցեր են, բոլորովին տարբեր են 7-դ դարուն մէջ Նզր կաթողիկոսի շինած ժամատան ձևէն և նպատակէն: Վերջին տեսակները ընդարձակ սիւնազարդ ծածկոյթաւոր և երբեմն ալ զմբէթաւորեալ նախասրահներ են եկեղեցւոյ մէկ կամ միւս կողմին կպած, եթէ այս ձևի շինութեան սովորութիւնը 11-դ դարէն անդին չանցնիր:

Նախ փորձեմ ապացուցանել ժամատուն անուանուած ընդարձակ նախասրահներու սովորութեան 11-դ դարէն առաջ գոյութիւն չունենալը. և յետոյ անոնց անուան կամ կոչման մասին յայտնեմ կարծիքս:

Ամենահին ժամանակներէ սկսած մինչև 10—11-դ դարերուն շինուած եկեղեցիներէն ոչ մէկը չունին յարակից նախասրահներ: Եթէ երբեմն կը պատահին, անոնք ալ, թէ ճարտարապետական ոճի, և թէ արձանագրութեանց տուած թուականներու անվրէպ ապացոյցներով կը հաստատուի որ յետնագոյն յաւելուածներ են հին շէնքերու վրայ 10—11-դ դարերէն ոչ առաջ:

Նախասրահներուն մինչև 10—11-դ դարու շինութիւններուն վրայ յետնագոյն յաւելուածներ լինելը շինարարական տեսակէտով քննելով, վերին առտիճան պարզ կը տեսնուի թէ ինչպէս նոր շէնքի կցումէն յառաջ եկեր են շատ մը անախորժ երևոյթներ: Բացի այն որ շէնքին ընդհանուր ներդաշնակութիւնը խաթարուած է այլև կցուած մասերու տակ մնացեր են քանդակազարդ սիւներ. կամարներ և արձանագրութիւններ: Յաւելեալ մասերու տակ մնացած արձանագրութիւններէն կարելի է գտնել Անիի Առաքելոց եկեղեցւոյ հարաւային պատին վրայ: Հոռոմոսի վանքի Ս. Յօհաննէսի տաճարի հիւսիսային անկիւնի մօտ և ուրիշ շատ տեղեր: Եկեր է ժամանակ որ Անիի կաթողիկէին արևմտեան կողմէն ալ կցեր են մի ընդարձակ նախասրահ որուն բարձրութիւնը հասած է եղբւր մինչև պատուհաններու ստորին եզերքներուն: Նոյնպէս առանց նախասրահի շինուած է Անիի Առաքելոց եկեղեցին որ 10-դ դարու վերջերու շինութիւն է ամենայն հաւանականութեամբ: Գաւիթը կըցուած է հարաւային կողմին վրայ 13-դ դարու սկիզբին՝ ծածկելով միանգամայն որմասիւններ, աղեղներ, խորշեր և պատուհաններ: Վերջին պեղումները ցոյց տուին որ Առաքելոց եկեղեցւոյ միւս կողմերն ալ ենթարկուել են նոյն յաւելումներուն դարձեալ 12—13-դ դարերջը աններուն:

Ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ կարելի է ցոյց տալ, սակայն

ես պիտի բաւականանամ մի շատ բնորոշ օրինակ ևս ցոյց տալով: Հոռոմոսի Ս. Յովհաննէսի տաճարին նախասրահը որ, ըստ արձանագրութեան, տաճարի շէնքին հետ միաժամանակ պէտք էր որ շինուած լինէր, դարձեալ պարզ քննութեամբ մը կը տեսնենք թէ եկեղեցին ամբողջապէս աւարտելէն տարիներ յետոյ աւելցուած է արևմտեան կողմին վրայ: Անշուշտ Յօհաննէս Թագաւորը, ի սկզբան մինչև եկեղեցւոյն ի կատար ածուիլը, երբէք ի նկատի չէ ունեցեր նախագաւիթ շինել, յետոյ ունէ պատճառով հարկ տեսեր է յարաճել:

Նախասրահներու կամ նախագաւիթներու ամենէն շատ ընդհանրացած շրջանին 12—14-դ. դարերուն մէջ կանգնուած եկեղեցիներու կից անգամ չէ կարելի գտնել նախասրահ մը որուն շինութիւնը տաճարի շէնքին հետ միաժամանակ կատարուած լինի: Այս վերջին շրջաններուն ալ միևնոյն անախորժ երևոյթները յառաջ եկած են ինչպէս մինչև 10—11-դ. դարերուն կանգնուած եկեղեցիներու կից նախասրահներու յաւելումով:

Այս իրողութիւնը հաստատող անվիճելի փաստերէն մէկն է և՛ Անիի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի (նախելի) եկեղեցին, որուն շինութեան թուականը իր վրայի արձանագրութենէն գիտենք որ 1215 թուականին կանգնեց Տիգրան Հոնենց զօրավար Զաքարէ Սպասալարի:

Այս եկեղեցին որ իր ժամանակի ճաշակով չորս կողմէն քանդակազարդուած է, արևմտեան կողմին վրայ նախասրահի յետնագոյն յաւելումով ծածկուեր են անոր քանդակներուն մեծ մասը:

Եկեղեցիներու կից նախասրահներ աւելցնելու ամենահին օրինակներէն մէկը պէտք է համարել Հոռոմոսի վանքին ս. Յօհաննէսի տաճարին սիւնազարդ զմբէթաւոր նախասրահը, որ կանգնուած է ըստ արձանագրութեան 1038 թւականին:

Հոռոմոսի նախասրահը ամենահին օրինակներէն մէկը համարելու պատճառը այն է նախ որ, աւելի հնագոյն օրինակը գեռ չէ պատահած ինծի, երկրորդ մի ուրիշ պատմական վկայութիւն ալ կուգայ ապացուցանելու որ Բագրատունի Թագաւորաց ժամանակ այդ սովորութիւնը տակաւին գոյութիւն չունէր: Այս վկայութիւնը կը գտնենք Ներսէս Լամբրոնացիի պատարագի մեկնութեան գրքին մէջ հետևեալ կերպով:

«Յարձանացեալ խորանացն որք կան մինչև ցայսօր հաստատուն և ոչ ունին առնթիւր ժամատուն. և Սահակ ս. հայրն մերձ առ սեղանն տէրունական նստելով ետես զհրաշագանն տեսիլ ըստ որում ասէ պատմութիւնն. նաև Թագաւորք Բագրատունեաց և որ առ նոքօք հայրապետք ընդ նոյն գնացին շաւիղ եկեղեցին միայն

շինեալ տունս աղօթից: (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս Լիկեղեցոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վեցեօթիկ 1847 երես 26)

Գուցէ տեղի հեռաւորութեան պատճառով Լամբրոնացիին ծանօթ չէր Յօաննէս Թադաւորի շինած ժամատունը. բայց այս ալ ապացոյց է որ 11-դ. դարէն առաջ հայոց եկեղեցիներուն համար բոլորովին անսովոր էր, որուն պատճառաւ Ներսէս Լամբրոնացին համոզուած է թէ նոյն իսկ Բագրատունիք իրենց եկեղեցիները առանց ժամատան շինած են:

Նախասրահներու յետնադոյն յաւելուած լինելուն անվիճելի փաստերէն հետեցընելով կարելի է որ կարծուի թէ Յօաննէս Թադաւորի արձանագրութեան մէջ ակնարկուած ժամատունը նախասրահ չէր, այլ առանձին շէնք մը եկեղեցիէն հեռու, նման Եզր կաթողիկոսի Գայիանէի վկայարանին մօտ շինածին: Այս մասին ալ դարձեալ Ներսէս Լամբրոնացին մէկ ուրիշ վկայութիւնը ոչ միայն կը հաստատէ թէ Յովհաննէս Սմպատի շինած ժամատունը նոյն իսկ այժմեան մեր տեսած սիւնաղարդ նախասրահն է, այլև շատ հետաքրքրական կարծիք կը յայտնէ ժամատուններու ծագման ժամանակին և պատճառներուն վրայ:

Ինչ թուի թէ յորժամ ըստ մեղաց մերոց ի ծառայութեան մատնեցաք այլազգեաց և տիրեաց հասարակաց ի վերայ աշխարհին հայոց սուրն իսմայէլացւոց, փախստական եղին ընակիւնք աշխարհին՝ տարաբերեալք յերկիրս յորում եմք որ էր հոռոմոց. և ոչ ունելով ընդ նոսա հաղորդութիւն, զորոյ պատճառն քննեալ է յայլում Վայրի, ոչ Թուլացոցին նոցա հոռոմք յիւրեանց սեպհական յեկեղեցիս որք են յայս աշխարհի՝ աղօթել. իսկ նոցա Թափառական գոյով և բարեյոյս ի վերստին դառնալն յաշխարհն հայրենի, շինեցին միայն ըստ ժամանակին պիտոյից մատրունս փոքրեղևնս որպէս և տեսանեմք. և զի ոչ գտին վերստին դարձ և աստ սկսան բազմանալ, տկարանայր եկեղեցին ամփոփել զնոսա և իհարկէ շինեցին առ ընթեր զտունն. իսկ այն շինութիւն տանց որ իհարկէ փոխամբն ժամանակի առ յետինս արմատ չարի եղև և հեշտութեան. քանզի աղօթելն յեկեղեցին զոյոյ լինէին որպէս իտուն Աստուծոյ և յարտաքնոյն Թուանային որպէս ի տուն մի հասարակաց: (Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյ Տարսնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վեցեօթիկ 1847 երես 29 — 30.)

Այս հատուածէն այլևս պարզ կերևայ որ նախ այս և երբեք հայկական ստեղծագործութիւն է բոլորովին տարբեր տ-

բնակարան եկեղեցիներու porchե կամ narthex բնակած բաժանումէն, երկրորդ, ծագում առեր է Գիլիկիոյ կամ փոքր Ասիոյ հայերուն մէջ և կամաց հասեր է բուն Հայաստան, հաւանականօրէն 11-դ դարէն առաջ:

Այժմ կը մնայ ցնեկի խնդիր մը թէ մասնաւորապէս Յօհաննէս Սմբատ Թագաւոր ինչո՞ւ շինեց Հոռոմոսի վանքի նախապահը և ինչո՞ւ ժամատուն անուանեց: Ասով արդէն պիտի հասկնանք բոլոր ուրիշ նախասրահներու ալ նպատակը:

Նախապէս մէջ բերուած ապացոյցներէն կը հետևի որ իբրև աղաշխարութեան գաւիթ չէր կարող շինուած լինիլ, քանի որ աղաշխարութեան կանոնը անգործադրելի էր, իսկ իբրև ժամատուն աղաշինականաբար քահանայից համար, (presbytere), այդ ալ չէր կարող լինել, որովհետև անոնց մեծ մասը բնակութեան յարմար սենեակներ չունին: Եթէ բացառիկ օրինակներ կան այդ կարգի նախասրահներու կամ ժամատուններու մէջ վրան կամ կողքերը սենեակներ ունեցող, այդ սենեակներուն մէջ ալ պատարագի խորաններ շինուած են, բնականաբար անոնց մէջ բնակութիւն ունենալ սրբապղծութիւն պիտի համարուէր: Հոռոմոսի և Բագնայրի վանքերու ժամատունները, ծածքի տակ իբրև երկրորդ յարկ ունին մանր սենեակներ, որոնցմէ ոմանք խորաններ ունին. կան որ խորան չունին, բայց անոնք ալ կանոնաւոր վերելքի ճամբայ կամ սանդուխ չունին. հետևաբար դժուար է ենթադրել թէ այդ սենեակները իբրև բնակարան շինուած էին. առհասարակ պատերուն մէջէն նեղ անցքերով մը միմիայն կը հասնուէր այդ սենեակներուն որոնց մէջէն մէկ մարդ դժուարաւ կրնայ սղոսկիլ:

Ինծի կը թուի թէ 11-դ դարէն սկսած երկցող նախասրահներու ժամատուն անունը տրուելը պարզապէս նախկին ժամատուններուն աւանդական ազդեցութիւնն է որոնք գոյութիւն ստացեր էին հայոց ձեռքով Հայաստանէն դուրս: Իսկ վերջիններուն նպատակին մասին պիտի յայտնեմ կարծիքս հիմնուած մասնաւոր հետազոտութիւններու վրայ:

Ինչպէս ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու մէջ նոյնպէս ալ հայոց մէջ իհնումն մեծ ձկտում եղեր է եկեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելու, սակայն հայոց եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելիք են այդ սովորութիւնը՝ սրբապղծութիւն համարելով. այս խիստ արգելքի հետևանքով իշխաններ, ազնուականներ և ուրիշ բարձր աստիճան մարդիկ սկսեցին եկեղեցիներու շուրջը տեղ զբաւել առանձին շիրիմներ և դամբարաններ կանգնելու համար:

Հոռոմոսի վանքի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ արևմտեան հակառի վրայ Յօհաննէս Թագաւորի արձանադրութիւնէն կերևայ որ այդ

տեղը արքայական դամբարան էր. այս եկեղեցւոյ հարաւ արեւելեան անկիւնին մօտ կայ շիրիմ մը վրան «Աշոտ Թազաւոր» փորագրուած, թէն յայտնի չէ թէ «Ողորմածն» է կամ անոր թոռը Յօհաննէսի եղբայր Աշոտը: Նոյնը կը հաստատէ նաև արեւելեան ճակատի Գազիկ Ա. ի անունով գրուած արձանագրութիւնը: Այս արձանագրութեան վրայ հիմնուած կարելի է կարծել որ Գազիկ Ա. ալ թաղուած է Հոռոմոսի վանքի մէջ: Զի գիտեմ թնչ հիման վրայ հայր Ալիշան իր Շիրակ երկամիլլութեան մէջ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ հիւսիս արեւելեան կողմը դառնուող բոլորակ մատուռը հանգստարան Գազկայ կանուանէ: Նոյնպէս Ս. Յօհաննէսի արեւելեան կողմը բարձունքի վրայի մատուռը Սմբատ Տիեզերակալի դամբարանը կը համարի: Այս ամենուն մէջ մի բան շատ պարզ է որ բոլոր իշխանական ցեղեր իրենց իւրաքանչիւր անհատի առնուով առանձին դամբարաններ ունեցեր են շատ անգամ: Ասոր ոչ նուազ ապացոյց է Ապուղամրենց Ս. Գրիգորի կից Ապղարիզ մարզպանի շինած փոքրիկ տապանատունը երկու մատուռներով ուր երեք մեծ և մի փոքր երախայի գերեզմաններ կային: Ս. Գրիգորի վրայի Ապղարիզ մարզպանի արձանագրութենէն կերևալ որ իւր միւս եղբայրները ոչ այդտեղ թաղուած էին և ոչ ալ անոնց համար հոգեհանգիստ սահմանուած էր, նոյն դամբարանը յատուկ էր միայն իր հօր Գրիգոր իշխանին, մօրը Շուշիկին, քրոջը Սէդային և փոքրիկ եղբօր Համգէին:

Ապղարալի եղբայրը Վահրամ Պահլաւունին շիներ է Մարմաշէնը որպէս հանգստարան իր սերունդին համար ուր թաղուած են ինքը, իր կինը և անոր թոռ Ղարիփը. թերևս ամբողջ սերունդը այնտեղ են, սակայն մեզ յայտնի չէ: Ապղարալի գերեզմանը յայտնի չէ, սակայն ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է լինի Անիի Փրկիչ եկեղեցւոյ մօտերը որնոր ինք շինել տուած է առանձնապէս: Եթէ սովորութիւն լինէր անպատճառ ամբողջ տոհմը մի դամբարանի մէջ ամփոփել, այն առեւն այս բաժանումները տեղի չէին ունենար: Թէ Բագրատունի Թազաւորներու և թէ Պահլաւունի իշխանական տան իւրաքանչիւր անդամի առանձին դամբարաններ ունենալէն կարելի է հետեցնել որ Յօհաննէս Սմբատ Թազաւորն ալ ունեցաւ իւր անկախ դամբարանը և ամենայն հաւանականութեամբ այդ դամբարանը կը լինէր իր կանգնած եկեղեցւոյ մօտը: Ուստի մեծ սխալ դորձած չեմ լինիք եթէ բռնադր Յօհաննէս Սմբատ Թազաւորն ալ թաղուած է իր շինուած եկեղեցւոյ մօտ, կամ ժամատունը բռնուած նախագաւթին մէջ և կամ անոր հարաւային կողմին որմակից տապանատան մէջ:

Ս. Յօհաննէսի հարաւային պատին որմակից տապանատունը

Թէև 13-դ դարու սկիզբին կանգնուած է վրան երեք փոքր մատուռներով, և շինողն է խաթուն դուստր Ռադուքանայ որնոր իր արձանագրութեան մէջ կրսէ Թէ Վահագնի զիմ նախնեաց ճապանասունն եւ զերեսինն եկեղեցիս իվերայ ստգա», բայց արձանագրութենէն կերևայ որ ի հնումն ալ այնտեղ տապանատուն կամ դամբարան եղած էր. և խաթուն խաթուն վերաշիներ է իրեն և իր սերունդին համար: Այսօրուան մեզ հասած տապանատունը խաթուն խաթունին շինածն է, բացի արևելեան պատէն, որուն վրայ կան չորս գեղաքանդակ խաչքարեր 10—11-դ դարու ոճով քանդակուած: Այս չորս խաչքարերէն մէկը Թէ շինութիւնով և Թէ ձևով բոլորովին նման է Ս. Յօաննէսի ժամատան զմբէթի մէջ դիտեղուած ութ քարերէն մէկուն, որնոր ինծի կարծել կուտայ Թէ միևնոյն ժամանակ շինուած են ժամատան հետ և միևնոյն քանդակագործի ձեռքով: Շատ հաւանական է որ Յօաննէսի դամբարանը այստեղ եղած է և խաթուն խաթուն ունէ ազգակցական կապ ունէր Բագրատունիներու հետ որով իրաւունք կստանար Վրդ Վահագն ճապանասունն անուանելու:

Ինչ կը վերաբերի Ս. Յօաննէսի տաճարին կից ժամատան, ա՛նոր ալ իբրև տապանատուն կամ դամբարան շինուած լինելուն ոչ մի կասկած չեն թողուր. Թէ պատմական որոշ վկայութիւններ և Թէ ուրիշ նոյնօրինակ բազմաթիւ շինութիւններ մեզ հասած որոնց վրայ եղող արձանագրութիւններ և մէջը գրուած բազմաթիւ տապանաքարեր պարզ կը բնորոշեն անոնց կոչումը և նպատակը:

Քիչ մը վերը ըսի Թէ ժամատուներու ամենէն շատ ընդհանրացած շրջանին (12—14-դ դար) կանգնուած եկեղեցիներուն կից ոչ մի ժամատուն միաժամանակ շինուած չի լինելէն զատ անոնցմէ ոմանք տաճանակ տարիներ յետոյ են յարակցուած: Այս իրողութիւնը բացատրելու համար պէտք է ընդունել միանգամայն Թէ եկեղեցիներ շինողներ բնաւ պարտաւորուած չէին անպատճառ միասին ժամատուն շինել, անոնք կամ իրենց վերջին օրերուն իբրև հանգստարան աւելցուցեր են և կամ անոնց ժառանգները շիներ են հանգուցելոյն իբրև շիրիմ ուր իրենք ալ իրաւունք պիտի ունենային ամփոփուելու: Նոյն իսկ կան վերջին 13—14-դ դարաշրջաններու մէջ կանգնուած եկեղեցիներ ալ որոնք ամենեւին չեն ունեցեր նախագաւիթներ:

Անիի Լուսաւորիչ (Նախշի) եկեղեցւոյ նախագաւիթը, դատելով իր զարդաքանդակներու ոճէն, պէտքէ որ ժողովրդագէտ 40-50 տարի յետոյ շինուած լինի, որովհետև, առաջին համեմատութեամբ իսկ կարելի է տեսնել նախ եկեղեցւոյ և նախագաւի-

Թի զարդաքանդակներու անհունապէս տարբերութիւնը, յետոյ ալ գաւիթի զարդաքանդակներուն աւելի մշակուած և յետնազոյն ճաշակի պատկանիլը: Անիի մէջ թէև շատ կան Լուսաւորչի-գաւիթին զարդաքանդակներուն ոճը յիշեցնող քանդակներ զանազան հատուկոտոր բեկորներու վրայ և մասնաւորապէս նոր բացուած վաճառատան դրանց մասերուն վրայ. սակայն քանի որ անոնց մասին ժամանակագրական ճիշտ տեղեկութիւն չունինք, բնականաբար Լուսաւորչի քանդակներուն հետ չենք կարող համեմատութեան դնել ժամանակագրական կարգ որոշելու համար: Բայց Անիէն դուրս կան յիշատակարաններ որոնց թէ շինութեան թուականները յայտնի են և թէ անոնց վրայ կը տեսնենք քանդակներու նմոշներ որ շատ բնորոշ մասերով նման են Լուսաւորչի նախագաւիթի զարդաքանդակներուն: Հռոմէոսի վանքին նշխարատան միջին սենեակի և անոր կից մեծ դամբարանի արեւելակողման սեղանի վրայ, որոնք շատ ուշ շինուած են քան Լուսաւորիչ եկեղեցին, քանդակազարդեր կան որոնք ըստ ամենայնի կը յիշեցնեն Լուսաւորչի գաւիթի զարդաքանդակներուն ոճը: Նմանապէս Խաթուլ-խաթունի տապանատան վերնայարկ փոքր մատուռներէն մէկուն վրայ կան նոյն ոճով զարդաքանդակ խաչ քարեր:

Անիի Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ նախագաւիթին շատ ուշ ժամանակ շինուած լինելուն իբրև ապացոյց, վերև դրուած բացատրութիւններէն զատ, նաև կը հաստատուի ներսի և դրսի նկարուած պատկերներու ոճի և աշխատութեան տեսակներուն տարբերութիւնը: Թէև ես վաղուց նկատած էի, սակայն չուզելով իբրև ոչ մասնագէտ այդ ճիւղին հիմնուիլ միայն իմ կարծիքիս վրայ, 1910 թուին խնդրեցի նկարիչ պ. Նզիշէ Թադէոսեանին քննել և իմ արարկոյանքս փարատել: Խորին շնորհակալութեամբ պիտի արձանագրեմ այստեղ որ, յարգելի պարոնը սիրով յանձն առաւ առաջարկս և լուրջ քննութենէ յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան թէ, ոչ միայն ներսի և դրսի նկարներ տարբեր նկարիչներու գործեր են այլև դրսի նկարներու մէջ գունաւորման անհամեմատ տարբեր բաղադրութիւններէ զատ նկարները ևս շատ նոր են քան ներսիները. մասնաւորապէս շէտեց թէ հսկանակ երկար տարիներ դրսի նկարները արեգակի և անձրևներու խոնաւութեան աւերիչ ազդեցութեան ենթարկուելուն, դարձեալ գոյները աւելի թաք պահուած են քան ներսի նկարներու գոյները:

Աի քանի պարագայ ես ինձի ենթադրել կուտան որ նախագաւիթը, եկեղեցին շինող Հոննեց Տիգրանի գործը չէ և կամ ու-

նոր օրով ալ շինուած չէ։ Ուստի այս մասին աւելորդ չեմ համարիր իմ կարծիքներս յայտնել։

Ինչպէս տեսանք յօդուածիս ընթացքին մէջ, հայոց եկեղեցական կանոններով խստիւ արգելուած էր եկեղեցիներու մէջ մեռել թաղելը։ Հակառակ այս արգելքին Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ մեռելներ թաղուած են նոյն իսկ բեմի առջև որոնց մէկուն տապանաքարին վրայ վրացերէն արձանագրութիւն կայ։ Նաև ինչ որ աւելի ընորոշ է, յաւելեալ նախագաւիթը զուտ հայկական ոճի ժամատուններէն բոլորովին տարբեր ձևով շինուած է։ Հայկական նախագաւիթները կամ ժամատունները առանց բացառութեան շինուած են փակ շրջնորմով և կանոնաւոր ծածկոյթով յաճախ զբմբէթատրուած։ Մինչդեռ Անիի Լուսաւորչի նախագաւիթը կանգնուած է բացօդեայ, առանց շրջափակի միմիայն կամարակիր սիւններու վրայ (portique)։ Այս ձևը որ բնաւ հայկական չէ, միացած հեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելու հանգամանքին հետ, կապացուցանէ որ անպատճառ Տիգրան Հոնենցէն յետոյ եկեղեցիներէն ուրիշ ալլադաւան ժողովուրդի ձեռք որոնք ամեն փոփոխութիւն մտցուցեր են իրենց գաւառութեան և ծէսերու թոյլատրած ձևերով։

Դեռ 4-դ. դարէն սկսած յունական եկեղեցւոյ համար ներքին էր մեռել թաղի տաճարին մէջ, և մինչև վերջն ալ անոնց մէջ արգելք չէ եղած։ Հետևաբար արդեօք կարելի է պահ մը ենթադրել որ Տիգրան Հոնենց ալ յունադաւան էր, և իր եկեղեցւոյն մէջ թաղուած մեռելներն ալ անոր տոհմին կը պատկանին։ *) Իմ կարծիքով մեր Հոնենց Տիգրանի վրայ ունեցած տեղեկութիւններով, դժուար է հաստատել անոր յունադաւանութիւնը։ Քառասները տեղի ինպատու հայկական եկեղեցւոյ կը խօսին։

Հոնենց Տիգրանի անունով երկու արձանագրութիւններ կան երկու ուրիշ եկեղեցիներու վրայ որոնք յունադաւան եկեղեցիներ չինելու կտակածանքէն շատ հեռու են։ Այս եկեղեցիներէն մէկը Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցին է իսկ միւսը Խժկոնքի ու Աստուածածինը։ Այս երկու եկեղեցիներուն ալ Տիգրան զանազան նուիրաբերութիւններ ընելով հոգևոր պաշտօնէութիւնը պարտաւորացուցեր է անընդհատ պատարագել իրեն հօգւոյ փրկութեան համար։ Մինչդեռ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ արձարագրու-

*) Ե. Օրբելի իրոյն համոզուած է Տիգրան Հոնենցի քաղկեդոնիկ լինելուն, յայտնի չէ թէ ինչ հոտոտուն աղայուցի վրայ հիմնուած։ Ծանկայի էր որ պարզաբանուած լինէր այս հետաքրքրական հարցը իր զբոյրին մէջ (Տե՛ս. Անիի տաճարները, Թարգմ. Յուսիկ Արքեպիսկոպոս, Հոգաբարձապետ 1911 թրեւ 33)։

թեան մէջ, հակառակ ահագին նուիրաբերութեան իր անձին համար բնաւ այդ պահանջը չէ դրած, այդ եկեղեցւոյ խորհրդակատարութիւնը նուիրեր է բացառապէս իր տէրերուն—Զաքարեան տոհմին:

Զաքարէ սպասաւարի շրջանը դաւանաբանական կոչւններու և երկու յարանուանութեանց մէջ գոյութիւն ունեցող ատելութեան ախտիսի շրջան մէ որ, նոյն իսկ Զաքարէ սպասաւարի բոլոր ջանքերը իղուր անցան փոքր ինչ մերձեցում յառաջ բերելու համար երկու տարբեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, չի նայելով որ Զաքարէ քանիցս բռնի ոյժի ալ դիմեց, սակայն Գօշ Մխիթարի յանդիմանութեամբ ստիպուեցաւ համակերպիլ հայ ժողովրդի ասանդապահութեան զգացումներուն: Այսպիսի շրջանի մը մէջ կապերէր Հոննեց Տիգրան ևս, պատարագներ կատանար զուտ հայկական եկեղեցիներու մէջ, եթէ Հոննեց Տիգրան յունադաւան լի՛նէր, ես կը կարծեմ որ ոչ ինք կը զիջանէր իրեն ատելի դաւանութեան մը պատկանող եկեղեցիներուն նուիրաբերութիւններ ընելով բազմաթիւ պատարագներ պահանջիլ և ոչ ալ հայերը յանձն կառնէին իրենց կրօնի հակառակորդի մը համար պատարագ մատուցանիլ հայկական եկեղեցիներու մէջ: Հետեալաբար Տիգրան Հոննեցի յունադաւան լինելուն վրայ կա՛կածիլ միանգամայն անտեղի է: Բայց ինչպէս պարզել այն առեղծուածը որ Լուսաւորիչ եկեղեցին ունի յունադաւան եկեղեցւոյ շատ մը յատկութիւններ, և ի՞նչպէս անցած կարող է լինել յունադաւաններու ձեռքը: Այս մասին այստեղ կը գրեմ իմ կարծիքս բանասերներու լուրջ քննութեան յանձնելու համար:

Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վրայ Տիգրան Հոննեցին արձանագրութիւնէն պարզ կերեայ որ այդ եկեղեցին շիներ է յանուն Զաքարեան տոհմի որոնց զօրավարն էր ինք, հետեալաբար եկեղեցին բացարձակ սեփականութիւն կը դառնար Զաքարէի սերունդին: Բազաքական նկատումներով Զաքարէ սպասաւարը եթէ ձգտում ունեցաւ պահել յունադաւան եկեղեցւոյ սովորութիւններ մտցնել հայոց եկեղեցւոյ մէջ, այնուամենայնիւ չի յաջողելէն զատ, պաշտօնապէս ալ չօտարացաւ հայոց եկեղեցիէն և հայադաւան ալ մեռաւ ու Սահանի վանքի մէջ ալ թաղուեցաւ:

Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան վերջացած թուականէն (1215) արդէն մօտաւորապէս երկու տարի առաջ Զաքարէն մեռած էր և անոր իշխանութիւնը անցած էր իւր փոքրահասակ որդւոյն Շահնշահին, և այդ պատճառաւ ալ արձանագրութեան մէջ քահանայից վրայ պարտականութիւն կը դնէ պատարագել միայն Շահնեանի և անոր որդիներու համար, Զաքարէի անունը չհայ

Ուստի եկեղեցւոյ արձանագրութիւնը գրուած օրէն եկեղեցին դարձաւ Շահնշահի սեփականութիւնը, որուն ապացոյցը պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Ըստ Վարդան Բարձրաբերդցիի վկայութեան Զաքարէի մահուան ժամանակ որդին Շահնշահ հինգ տարեկան էր, հետեալաբ եկեղեցին ժառանգած օրը պէտք էր եօթ տարեկան մանուկ լինէր, ուստի նոյն ժամանակ Շահնշահ ևս չէր կարող յունադաւան լինել, նախ որ շատ փոքր էր. յետոյ ալ դեռ կենդանի էր իր հօր խոստովանալայր Գօշ Մխիթարի նման ազգեցիկ վարդապետը: Եթէ Շահնշահ յունադաւան լինէր Տիգրան ալ այնքան մեծ նուիրաբերութիւններ չէր ընէր այդ եկեղեցւոյն, պարգեւելով անոր մի ամբողջ իշխանական հարստութիւն:

Բայց Շահնշահին մեծնալէն յետոյ արդէն հանգամանքները փոխուած են. Շահնշահ իւր հայրենի դաւանութիւնը փոխելով յունադաւանութիւնը ընդունելու է Իւանէի կնոջ Խօշաքի ջանքերով: (Վարդան Բարձրաբերդցի Մոսկւա 1861 երես 183—184): Ահա՛ այս ժամանակէն սկսեալ պէտք է փնտռել Անիի Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ յունական տարազի զգեցման սկզբնաւորութիւնը:

Որ գրեթէ ամբողջ մէկ դար Շահնշահի սերունդը այս եկեղեցւոյ բացարձակ տէրն էր, այդ կապացուցանէ եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի արձանագրութիւնը: 1310 թականին Շահնշահի թոռը Շահնշահ բ. եկեղեցիին նուէր տուելու է ոմն Մաթէսի և իր կնոջ ու եղբօրը Մարկոսին (Հ. Ղ. Ալիշան Շիրակ. երես 79):

Ապացոյցի կարօտ է վճռելու համար թէ Շահնշահի սերունդը մնաց միշտ յունադաւան կամ քաղկեդոնիկ հայ, և Մաթէս, Թէնի և Մարկոս, եկեղեցւոյ վերջին ժառանգներն ալ քաղկեդոնիկներ էին: Այս վերջիններու արձանագրութիւնը հայերէն լեզուով գրուած լինիլը մեծ գրաւական է անոնց քաղկեդոնիկ չլինելուն, եթէ ոչ ինչ հարկ պիտի ստիպէր զիրենք որ անպատճառ հայերէն գրէին, քանի որ եկեղեցւոյ նախորդ տէրերը ամեն բան փոխեր էին, ներսի պատկերներուն մէջ նորոգութիւն կատարելով վրաները գրեր էին վրացերէն *), խորանի առջև թաղուած մեռելի տապանաքարին վրայ վրացերէն արձանագրեր էին, հայոց եկեղեցական ոճին հակառակ գաւիթը փոխանակ շրջափակով շինելու, բացօդեայ շինէր էին: Վերջապէս օտարացնելու ամեն ջանք ակններն է նախորդներու կողմանէ:

Շահնշահ Ա. էն յետոյ Լուսաւորիչ եկեղեցին միշտ քաղ-

*) Գ. Ս. Թադևոսեան և Ա. Ճէթվանեան ներսի և դրսի պատկերներու վրայ գրուած դարերու տնի մէջ տարբերութիւն չի գտած, հաւանական համարեցին միաժամանակ գրուած լինելը:

կեդոնիկ մնացած լինելուն ապացոյց կը լինի, եթէ հաստատուէր որ Շահնշահ Ա. ի սերունդը շարունակեց յունահաւանութիւնը, եթէ ոչ, ժամանակաւորապէս միայն Շահնշահ Ա ի օրով, զուցէ քիչ մը աւելի մնացեր է քաղքեղոնականներու ձեռք: Յետոյ ալ արդէն ինչպէս արձանագրութենէն կերևի, անտէրութեան մատնուեր է Զաքարեաններու Անիէն հեռանալուն պատճառաւ, Մաթէս օգտուելով եկեղեցւոյ անտէր դրութենէն խնդրեր է Շահնշահէն նուիրել իրեն:

Շատ հաւանական է որ բացառապէս Անիի Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դաւիթը շինուած է իբրև ապաշխարողաց դաւիթ յունահաւան հայերու ձեռքը հղած ժամանակ, որոնց մէջ թերևս գործադրութեան մէջ էր ապաշխարութեան կանոնը, և իհարկէ անունն ալ ժամատուն չէր կարող լինել, ինչպէս բոլոր Գիւս հայ եկեղեցիներու նախասրահները: Իբրև հանգստարան տապանաքարեր ալ չեմ տեսած այնտեղ, եթէ չեն տարուած:

Այժմ կը մնայ գիտնալ թէ ինչու համար հայոց եկեղեցիներու կից սրահներուն ժամատուն և դաւիթ իրարմէ տարբեր անուններ անխտիր գործածել իւնը:

Հայոց մէջ եկեղեցւոյ նախասրահներ ծագում առած ժամատանակ, 10—11-դ դարէն մինչև 12-դ դարու վերջերը նոյն նախասրահներուն միմիայն ժամատուն անունը տուած են թէ արձանագրութեանց մէջ և թէ պատմագրական տեղեկութիւններու մէջ: 12-դ դարու վերջերէն է որ սկսած է ոչ միայն դաւիթ այլև դանազան տեսակ անուններ տրուել անոնց որոնց նշանակութիւնը և պատճառները զննուել ըստ իս կարևոր է:

Հայոց եկեղեցիներուն հետ կապուած դաւիթ բառը թէև շատ հին է, սակայն 10-դ դարէն առաջ դաւիթ բառը այն նշանակութիւնը չունէր ինչոր 10-դ դարէն յետոյ, իհնումն դաւիթ կը նշանակէր եկեղեցւոյ շուրջը պատող ընդարձակ շրջափակէ մը գոյացած բացօդեայ մաս: Այս նշանակութեամբ ալ ցոյց տրուած են հին պատմագրաց մէջ որոնցմէ մէջ կը բերեմ մէկ երկու օրինակներ: